

Strony tytułowe krakowskich druków polemicznych wydanych w latach 1560–1600*

Title Pages of Cracow Polemical Prints Published in the Years 1560–1600

DANIEL NATKANIEC

Uniwersytet Jagielloński, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9933-8460>

e-mail: danielnat220497@gmail.com

Abstrakt. Praca stanowi analizę kart tytułowych recto krakowskich druków polemicznych wydanych w latach 1560–1600. W tym celu wybrano 25 druków polemicznych wytłoczonych w krakowskich oficynach. Badania oparto na elektronicznych wersjach książek polemicznych znajdujących się w cyfrowych zasobach bibliotek. Weryfikacji poddano poszczególne elementy znajdujące się na kartach, tj. tytuł, autor, cytat, elementy graficzne oraz adres wydawniczy. W pracy skupiono się na wskazaniu cech dystynktywnych stron tytułowych polemik z końca tego stulecia. Głównym celem pracy jest próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy można mówić o narodzinach konwencji gatunkowej pod koniec XVI wieku.

Słowa kluczowe: druki polemiczne, karty tytułowe, XVI wiek, Kraków, konwencja gatunkowa

Abstract. The article constitutes an analysis of the title pages of Cracow polemical prints published in the years 1560–1600. For this purpose, 25 polemical prints were selected from the Cracow printing houses. The study was based on electronic versions of polemical books in the libraries' digital resources. The analysis covered the individual elements on the title pages, i.e. title, author, quote, graphic elements and publisher's address. The article focuses on indicating the distinctive features

* Druk tomu sfinansowano ze środków Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teled adresowe autora: Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 24, 31-007, Kraków, Polska, tel.: +48 12 663 38 86.

of title pages of the polemics from the end of this century. The main aim of the paper is to answer the question whether it is possible to talk about the birth of genre convention at the end of the 16th century.

Keywords: polemics, title pages, 16th century, Cracow, genre convention

1. WSTĘP

Według definicji podanej w *Encyklopedii wiedzy o książce* (Birkenmajer, Kocowski i Trzynadłowski, 1971, s. 718) karta tytułowa to: „karta na początku książki zawierająca na pierwszej stronie imię i nazwisko autora, tytuł, podtytuł, drukarza w drukach XVI–XVIII w., wydawcę lub sygnet wydawniczy, miejsce i rok wydania”. Współcześnie karta tytułowa jest integralną częścią każdej książki i dostarcza najważniejszych informacji o druku. Mimo że w encyklopedii poświęcono miejsce na zdefiniowanie wspomnianego pojęcia, dotychczas nie powstało wiele prac dotyczących tego zagadnienia.

W niniejszej pracy skupiono się na analizie typografii stron tytułowych druków polemicznych. W tym celu wybrano 25 polemik wydrukowanych w Krakowie w latach 1560–1600, związanych ze sporami katolicko-protestanckimi oraz katolicko-prawosławnymi. Kierunek dociekań podporządkowano próbie znalezienia odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób drukowano strony tytułowe pism polemicznych oraz jakie były ich dystynktywne cechy w II poł. XVI wieku. Jest to kwestia bardzo trudna i złożona, a odpowiedź ze względu na skromny stan badań może być niejednoznaczna.

Materiał badawczy zaczerpnięto przede wszystkim z cyfrowych zasobów bibliotek¹. Na podstawie wersji elektronicznych przeanalizowano i porównano elementy poszczególnych stron tytułowych. Sprawdzono także, które z komponentów podkreślają propagandową wymowę dzieł polemicznych.

2. INFORMACJE ORAZ ELEMENTY TYPOGRAFICZNE NA KARCIE TYTUŁOWEJ RECTO

Analiza statystyczna umożliwiła wskazanie dystynktywnych komponentów występujących na kartach tytułowych recto. W celu jej przeprowadzenia skupiono się na takich elementach, jak: tytuł, autor, adres wydawniczy, cytat religijny, dedykacja, adnotacja o mecenasie dzieła, ramka drzeworytowa, winieta/rozeta,

¹ Jako że nie wszystkie archiwa udostępniły oryginały do badań, w pracy korzystano z zasobów cyfrowych: Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej, Polony, Śląskiej Biblioteki Cyfrowej, Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej oraz Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej. Ze względu na to, że korzystano z wersji elektronicznych druków, nie wzięto pod uwagę stopni i krojów pism.

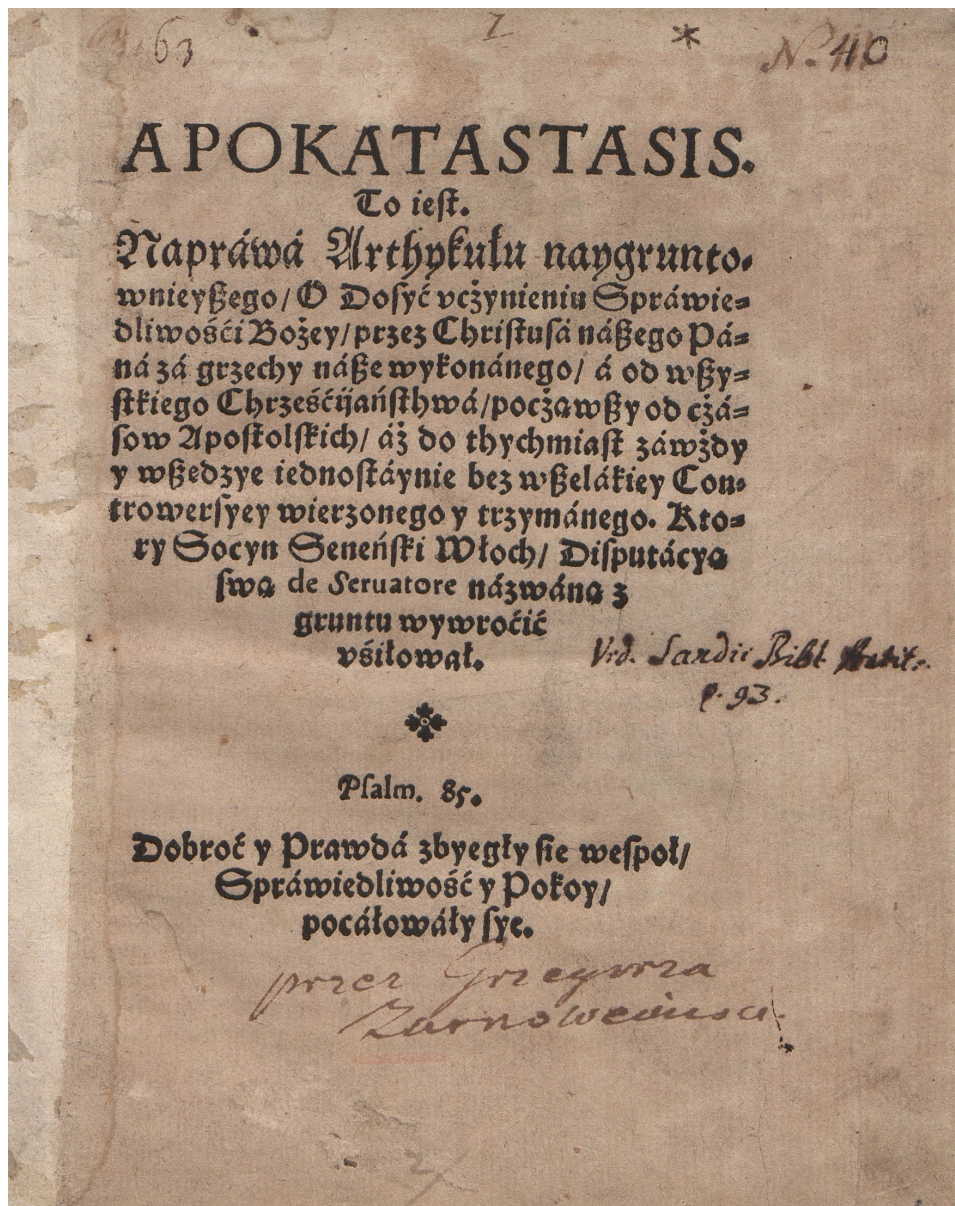
ilustracja i sygnet drukarski. Na podstawie obserwacji można stwierdzić, że charakterystycznymi częściami składowymi stron tytułowych są: tytuł, autor, winieta, cytaty religijny oraz adres wydawniczy – w dalszej części pracy uwagę poświęcono właśnie tym komponentom. Pozostałe elementy pojawiają się rzadko (lub wcale) i nie można ich rozpatrywać jako członów wpływających na kształtowanie się konwencji gatunkowej.

3. TYTUŁ

Maria Juda (2002, s. 69), charakteryzując ogólne cechy stron tytułowych w dawnych wiekach, stwierdza, że tytuł w dobie renesansu przyjmował krótką i lapidarną formę. Według badaczki dopiero w okresie baroku upowszechniło się stosowanie rozbudowanych nazw. Jednak wnioski z analizy próbki badawczej nie są zbieżne z tymi obserwacjami. Tytuły polemik wydanych w Krakowie w latach 1560–1600 są bardzo długie i zawierają zwykle kilka informacji. Najkrótszy z nich w wyróżnionym materiale złożony jest z 3 wersów (Skarga, 1595), podczas gdy najdłuższy ma ich 20 (Wujek, 1590). Rozbieżność jest więc spora. W 24 przebadanych dziełach nazwa posiada co najmniej 6 wersów, a w przypadku 15 książek zajmuje ona ponad 9 linijek. Znaczną długość tytułu można zatem uznać za cechę charakterystyczną pism polemicznych w tym okresie. Również Anna Kocot (2015, s. 310) zauważa tendencję do wydłużania tytułów, ponieważ jej zdaniem na stronach tytułowych druków oficyny Wirzbięty pojawiają się rozbudowane nagłówki charakterystyczne dla baroku.

Jednym z powodów, dla których twórcy decydowali się na zamieszczanie rozbudowanych tytułów, mógł być wymiar agitacyjny tekstów. Jak postaram się wykazać w rozdziale o elementach graficznych, wymowa propagandowa polemik została przeniesiona z formy książki na jej treść. Pożądane było jednak, by potencjalny odbiorca mógł w łatwy sposób uzyskać informacje, o czym jest dana publikacja oraz jakie stanowisko w sporze wyznaniowym zajmuje autor. Temu służyły właśnie tytuły.

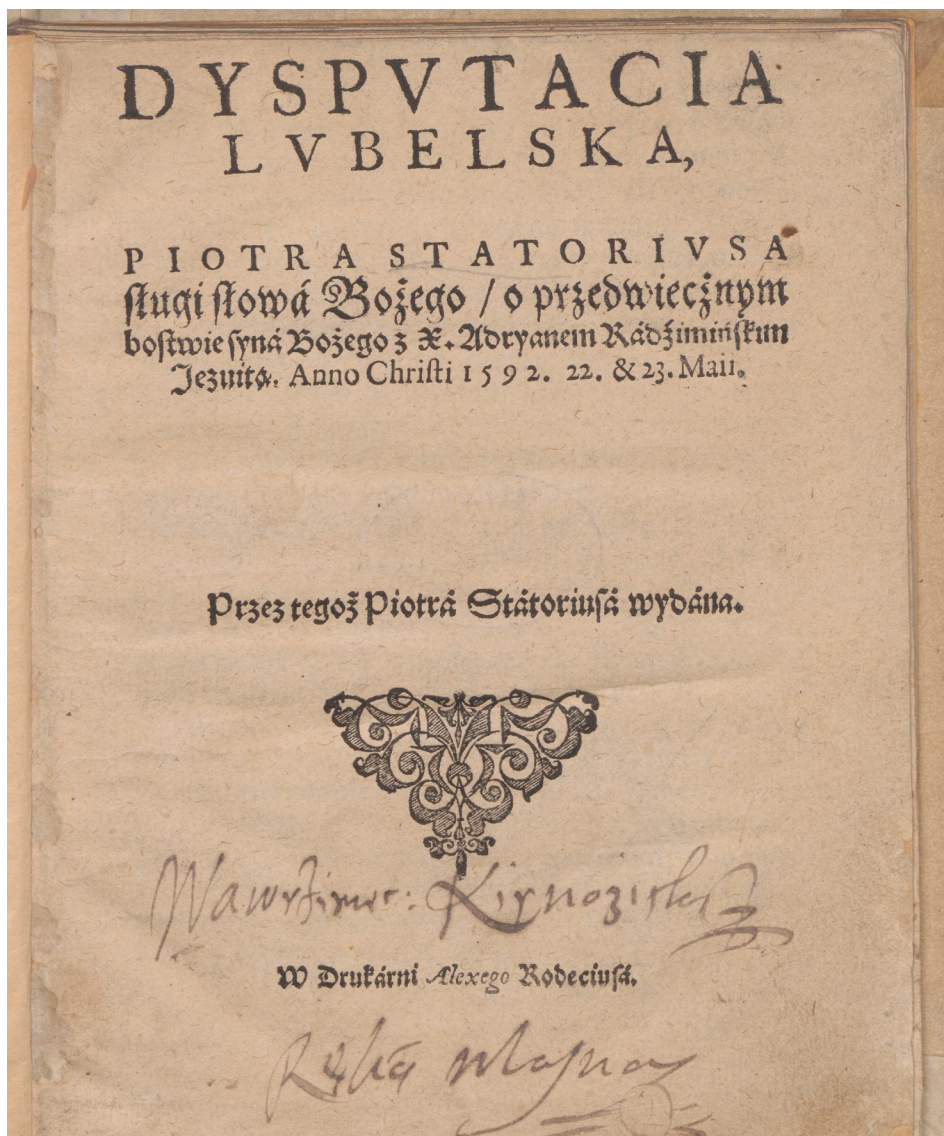
Co istotne, pod względem treściowym nie są one jednorodne. Zdarzało się, że zawierały imiona i nazwiska adwersarzy, a także temat i datę konfliktu. W innym wypadku wprost wytykały błędy i bluźnierstwa głoszone przez religijnych przeciwników. Tak jest chociażby w *Wędzidła na błędy y bluźnierstwa nowoariańskie, części wtórej księga pierwsza. O jedności Boga prawdziwego i o przedwiecznym i doczesnym Syna Bożego narodzeniu, wydania x. Hieronyma Powodowskiego [...]* (Powodowski, 1588) – tytuł zaprzecza tu głoszonej przez arian tezie o odrzuceniu przedwiecznej boskości Jezusa Chrystusa i podkreśla dogmat o jedności Boga, istniejącego w trzech osobach:

Ilustracja 1. Karta tytułowa *Apokatastasis* [...] pokazuje, że tytuły polemik były bardzo długie

Źródło: Polona, SD XVI.Qu.106

Ojcu, Synu i Duchu Świętym. Z tej części strony możemy bezpośrednio wywnioskować, które stwierdzenia są słuszne, a które należy uznać za herezję. Oczywiście zależało to od punktu widzenia i wiary odbiorcy. Tytuł przyjmował obszerną formę,

Ilustracja 2. Karta tytułowa Dysputacji lubelskiej zawiera informację o adwersarzach, temacie konfliktu oraz dacie odbycia dysputy

Źródło: Polona, SD XVI.Qu.6426

ponieważ musiał wyraźnie podkreślić przynależność wyznaniową autora, tak aby publikacja trafiła do odpowiedniego czytelnika; tytuł pełnił zatem funkcję wprowadzenia do tekstu głównego i wyrażał jego sens oraz przesłanie.

Maria Juda dzieli również przestrzeń karty tytułowej recto na trzy pola:

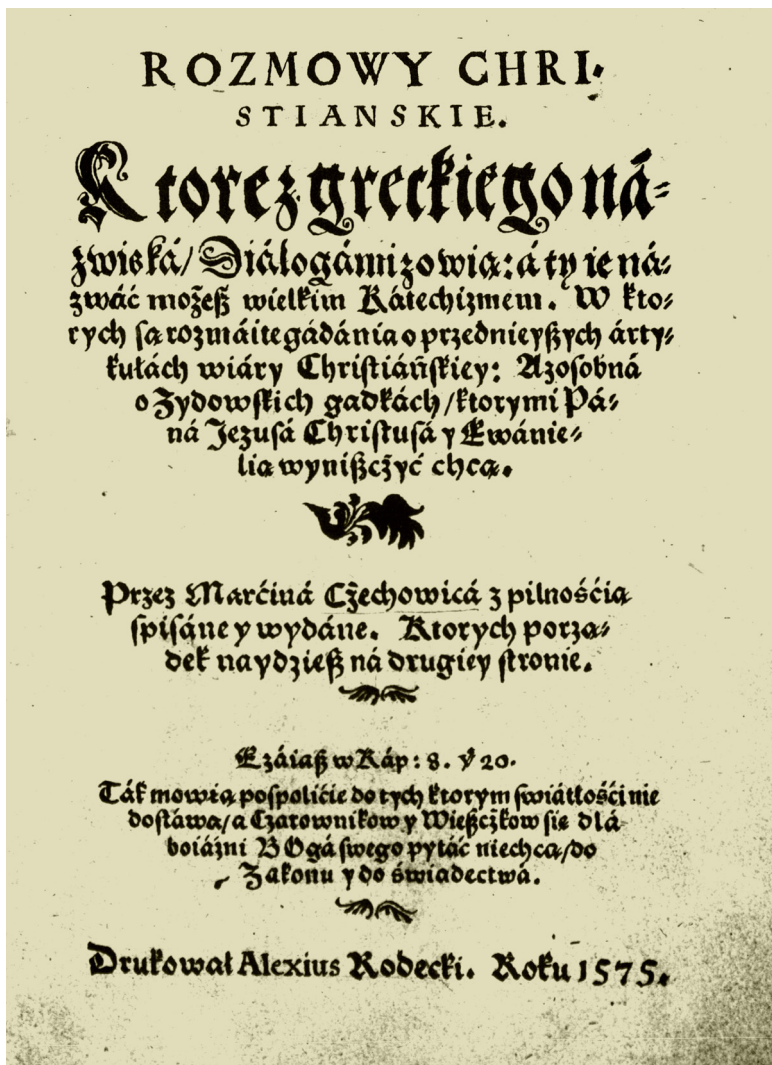
Strona tytułowa będąc polem semantycznym, a więc układem przestrzennym, w którym znak przyjmuje różne znaczenia w zależności od pola, jakie on lub inne elementy zajmują w tym układzie, posiada miejsca szczególnie uprzywilejowane i wyróżnione. Są nimi pola góra-dół i środek, przy czym środek jest miejscem szczególnie wyróżnionym i w nim umiejscowiony bywa tytuł w przypadku, gdy wyeksponowane są dane osobowe autora. Tego typu kompozycja karty tytułowej pojawia się w drugiej połowie XVI wieku i odpowiada w zasadzie praktyce współczesnej (2002, s. 70).

Znów jednak wnioski z obserwacji polemik nie są zbieżne z tezami badaczki. Miejsce tytułu zostało bowiem w polemikach przeniesione ze środka na górę. W każdym z wybranych druków otwiera on kolumnę i ciągnie się aż do centralnej części strony. Należy zatem zadać pytanie, co przyczyniło się do takiego stanu rzeczy. Prawdopodobnie ma to związek ze zniknięciem większych elementów zdobniczych. Brak ilustracji oraz ramek mógł wymusić na drukarzach stworzenie nowych zasad kompozycyjnych. Chcąc zapełnić całą wolną przestrzeń, typografowie przemieszczali nazwę w górne rejony karty tytułowej recto. Z drugiej strony to autorzy mogli doprowadzić do usunięcia zdobień właśnie poprzez tworzenie obszernych tytułów, uniemożliwiając tym samym zamieszczanie innych elementów, które zajmowały zbyt dużo miejsca. Ta kwestia pozostanie na razie nierozwiązana ze względu na brak odpowiednich badań w tym zakresie.

Tytuł, podobnie jak pozostałe informacje, w badanych dziełach zawsze wyrównywano do środka i nie ma od tej zasady żadnego odstępstwa. Nie był to nowatorski zabieg upowszechniony pod koniec stulecia. Drukarze przejęli ten zwyczaj z poprzednich lat, ponieważ polemiki z połowy wieku również posiadają tekst wyrównany do środka. Wiąże się to z kanonami estetycznymi doby renesansu. Ceniono sobie wtedy harmonię i symetrię w zakresie kompozycji, toteż oś symetrii zawsze przebiega przez centralną część nazwy.

Typografowie w XVI wieku nadawali poszczególnym akapitom tytułu konkretne kształty. Goran Proot (2014, s. 284) w swojej pracy wyróżnia trzy przykłady ukształtowania tekstu na karcie tytułowej recto: trójkąt (ang. *triangle*), klepsydra (ang. *hourglass*) oraz kielich (ang. *chalice*). Ostatnią kategorię dzieli na dwa rodzaje – *berkemeyer* i *rummer*. Określenia te mają na celu zobrazować, jaką formę przybierał tytuł na wyróżnionych przez badacza stronach.

Stosując tę typologię do polskich druków polemicznych z końcówki XVI stulecia, łatwo można zauważyć, że trójkąty oraz klepsydry nie pojawiają się wcale. Bardzo często za to mamy do czynienia z nazwą ujętą w formę kielicha. Nie widać różnicy w częstotliwości stosowania kształtów *berkemeyer* oraz *rummer*. W tym okresie typografowie sięgali po nie na przemian. Czasem oba te rodzaje występują jednocześnie na karcie tytułowej recto – zwłaszcza gdy tytuł podzielony jest na

Ilustracja 3. Strona tytułowa, na której jeden z akapitów ujęty jest w formę kielicha

Źródło: Polona, mf. B246

kilka akapitów. Innym razem tylko jeden passus ujęty jest w kielich, natomiast pozostałe części nie są zamknięte w żadne ramy kompozycyjne. Oczywiście zdarzają się też przypadki (dziewięć razy), w których żaden fragment nie jest wyróżniony przez nadanie wyszukanej formy typograficznej. Taka sytuacja ma miejsce, gdy tytuł podzielony jest na mniejsze akapity zawierające zbyt mało tekstu, aby ująć go w określony schemat. Natomiast strona, na której całemu tytułowi nadano kształt kielicha, pojawia się raz.

4. AUTOR

Wedle przeprowadzonej analizy informacja o autorze dzieła pojawia się w 18 z 25 druków. Przeważnie można tę wzmiankę ujrzeć w środkowej części karty tytułowej recto (chyba że informacja ta była wpleciona bezpośrednio do tytułu – wtedy taka informacja pojawiała się w górnej części). Centralna przestrzeń kolumny była szczególnym miejscem, ponieważ to właśnie tutaj czytelnik kierował swoją uwagę przy pierwszym kontakcie z publikacją. Można więc stwierdzić, że drukarze krakowscy chcieli w ten sposób wyróżnić wzmiankę o autorze i przedstawić ją jako ważną wiadomość dla potencjalnego odbiorcy. Co znamienne, często ukrywano prawdziwe imiona i nazwiska pod pseudonimami. Np. Marcin Łaszcz, którego pisma znalazły się w materiale badawczym, znany jest także pod sześcioma innymi kryptonimami (Komorowska, 2016, s. 64–65). Podpisywanie się pseudonimami zostało w niniejszej pracy potraktowane jako informacja o autorstwie.

Za sprawą polemik przedstawiciele różnych wyznań toczyli między sobą doktrynalny bój. Nieraz należeli oni do czołowych działaczy ruchu reformacyjnego bądź kontrreformacyjnego i byli autorytetami dla szerszych społeczności składających się ze zwolenników ich tez. Nazwiska liderów stawały się reklamą, powiadamiającą czytelnika zarówno o treści dzieła, jak i poglądach wyrażanych przez autorów. Z marketingowego punktu widzenia tytuł można uznać za środek pomocniczy, dokładniej określający tematykę publikacji, natomiast samo nazwisko twórcy wskazywałoby na najważniejszą ideę książki.

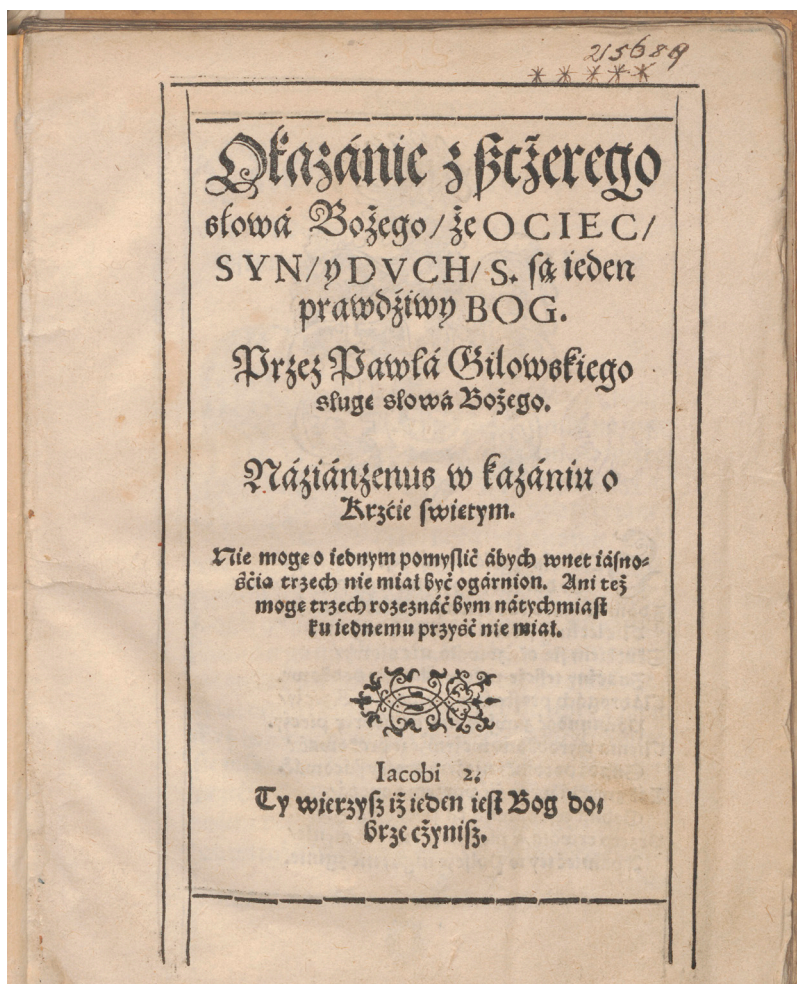
Mimo że w II poł. XVI wieku karty tytułowe recto zazwyczaj podawały informację o autorze dzieła, to siedem pism z próbki badawczej zostało wydanych anonimowo. Co zatem skłaniało wyznaniowych adwersarzy do ukrywania własnego nazwiska? Jak zaznacza Magdalena Komorowska (2016, s. 65), drukowanie tekstów polemicznych anonimowo było w tamtym czasie działaniem w pewnym sensie wywrotowym. Władze Kościoła uznawały je za podejrzane. Anonimowość miała zapewnić polemikom większą szansę na przetrwanie, rozpowszechnienie oraz uniknięcie ewentualnych konsekwencji przez autora bądź drukarza.

5. CYTAT

Cytat w większości przypadków umieszczono w dolnej przestrzeni strony. Bardzo często zdarza się, że jest on elementem wieńczącym całą kolumnę.

Przeważnie na kartach tytułowych recto pojawiały się pojedyncze cytaty – w próbce badawczej znajduje się siedem takich przykładów. Podwójne cytaty pojawiają się z kolei trzykrotnie. Wyszczególnione zdania były najczęściej krótkimi wyimkami i zajmowały od dwóch do czterech wersów.

Zamieszczanie passusów na stronach tytułowych pełniło funkcję propagandową oraz informacyjną. Podkreślały one religijną wymowę dzieła i stanowiły swego rodzaju wprowadzenie do treści dzieła. Czytelnik po ich przeczytaniu mógł dowiedzieć się, jakie stanowisko autor przyjmuje w dogmatycznym sporze oraz o czym będzie traktować publikacja. Były to również agitacyjne komunikaty podkreślające zasadność wysnuwanych stwierdzeń. Przykładem tego może być *Okazanie ze szczerego słowa Bożego, że Ojciec, Syn i Duch Święty są jeden prawdziwy Bóg* (Gilowski, 1566). Cytat zwraca uwagę na poglądy wyrażane przez

Ilustracja 4. Strona tytułowa z cytatem, który podkreśla tęzę głoszoną w tytule

Pawła Gilowskiego w sporze wyznaniowym. Urywek *Listu św. Jakuba* uzasadnia stwierdzenie o tym, że Bóg jest jednością i ujawnia się przez trzy święte osoby, a każdy, kto uznaje ten dogmat za prawdziwy, postępuje słusznie.

6. ELEMENTY GRAFICZNE

Spśród całej próbki badawczej tylko na czterech stronach znajdują się zdobnicze motywy w postaci ramek drzeworytowych; ryciny/ilustracje nie pojawiają się wcale. Jest to zastanawiające, ponieważ – jak zauważa Klaudia Socha (2011, s. 109) – karty tytułowe recto mogły spełniać wielorakie funkcje. Z jednej strony stanowiły dekoracyjne wejście zachęcające czytelnika do lektury, z drugiej zaś – reklamę mającą na celu propagowanie ideologicznych treści.

Religijne druki polemiczne były pismami propagandowymi. Autorzy, tocząc wyznaniową batalię z adwersarzami, chcieli przedstawić swoje stanowisko. Często towarzyszyła temu chęć zdyskredytowania przeciwnika. Elementy graficzne mogły służyć więc, podobnie jak omówione powyżej cytaty, do wyrażenia i podkreślenia własnych racji. Strona tytułowa książek religijnych w ogóle, nie tylko polemik, stanowiła w dobie sporów wyznaniowych dogodne miejsce do akcentowania przekonań oraz ukazywania podstawowych prawd wiary (Socha, 2011, s. 111).

Maria Juda zauważa (2002, s. 75), że ruch innowierczy miał istotny wpływ na wygląd tego typu elementów graficznych. Karty tytułowe recto Biblii wydawane w tym kręgu opatrzone były scenami ze Starego i Nowego Testamentu. W ten sposób materiał ilustracyjny stawał się radą dla czytelnika i pomagał mu w zrozumieniu tekstu. Dowodem na potwierdzenie tego założenia jest frontispis *Biblii świętej* wydrukowanej w 1599 roku w drukarni Łazarzowej (Wujek, 1599).

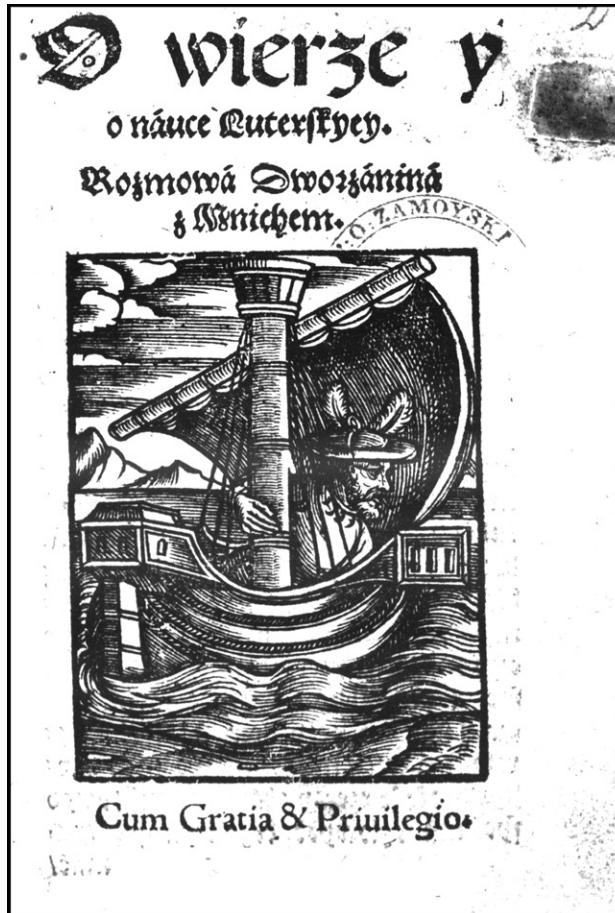
Według Judy (2002, s. 76) kolejnym charakterystycznym elementem znajdującym się na stronie tytułowej są szesnastowieczne ramki drzeworytowe. Na początku tego stulecia wzorowane były na stylu późnogotyckim, lecz z czasem przybierały formę właściwą sztuce renesansu. Bardzo często można zatem zobaczyć na nich arabeski, tektoniczne postumenty z wazami, różnego rodzaju plecionki czy winną latorośl. Całości dopełniały także putta oraz wizerunki ikonograficzne i heraldyczne. W II poł. wieku pojawiają się za to ramki o motywach roślinnych, drzeworytowe lub składane z drobnych elementów typograficznych, a także zupełnie proste – z podwójnej cienkiej linii. Grafika była więc w XVI wieku integralną częścią karty tytułowej recto i eksponowała kanony estetyczne wytworzone przez kulturę odrodzenia (Juda, 2002, s. 76).

Juda w artykule (2002) skupiła się na głównych tendencjach typograficznych panujących w tamtym czasie. Jej spostrzeżenia nie są jednak zbieżne z wnioskami

wyciągniętymi na podstawie obserwacji druków polemicznych z lat 1560–1600 wydrukowanych w Krakowie. W większości ich strony tytułowe zostały całkowicie pozbawione analizowanych w tym rozdziale elementów. Pod koniec XVI wieku drukarze krakowscy odchodzili zatem od tłoczenia dodatkowych ozdób. Propagandowa wymowa dzieł została przez to zmarginalizowana, a agitacyjne treści przeniesiono na inne komponenty, takie jak tytuł. Tym samym karty tytułowe recto pełniły funkcję przede wszystkim informacyjną. Skupiano się raczej na dostarczeniu prostego komunikatu, z którego odbiorca mógł wywnioskować, jaka jest treść książki. Dekoracja graficzna nie stanowiła więc integralnej części strony tytułowej tekstów polemicznych. W tym okresie jest ona rzadkim dodatkiem o funkcjach czysto ozdobnych.

Jeszcze w połowie XVI wieku strony tytułowe składano w zupełnie inny sposób. Dowodzą tego polemiki wydane w Krakowie przez Łazarza Andrysowica. Jego druki bardzo często zawierają narracyjne ilustracje akcentujące zawarte w dziele tezy, jak chociażby w przypadku utworu *O wierze i o nauce luterskiej, rozmowa Dworzanina z Mnichem* (Kromer, 1551). W centralnej części karty tytułowej recto wspomnianego dzieła znajduje się duża grafika, wokół której można zbudować interpretację, aby dotrzeć do przesłania obrazu. Rycina przedstawia człowieka w kapeluszu na pokładzie okrętu żeglującego po wzburzonym morzu. Statek może symbolizować podróż, a fale morskie czyhające na nas zagrożenie. W tym kontekście mężczyzna w kapeluszu mógłby być postrzegany jako przywódca chroniący ludzi przed przeciwnościami losu. Taka interpretacja sprawia, że książka staje się duchowym przewodnikiem prowadzącym czytelnika do bezpiecznej przystani, jaką jest wiara katolicka. Luteranizm z kolei jawi się jako wielkie niebezpieczeństwo mącające spokój społeczny. Zupełnie inaczej wyglądają również ramki drzeworytowe używane w połowie stulecia – znacznie bardziej rozbudowane i prezentujące więcej szczegółów. Pojawiają się na nich motywy heraldyczne, a także przedstawienia figuralne podkreślające treść dzieła (Kromer, 1553). Są to cechy charakterystyczne dla strony tytułowej w epoce renesansu i zbiegają się z wnioskami Judy.

Brak elementów graficznych pod koniec XVI wieku mógł być efektem kształtowania się nowych tendencji. Warto zatem zapytać, co przyczyniło się do całkowitego zaniku ilustracji oraz do coraz częstszego rezygnowania z ozdobnych ramek drzeworytowych w drukach polemicznych z II poł. stulecia. Znalezienie odpowiedzi na to pytanie jest zadaniem trudnym, ponieważ nie ma obecnie badań poruszających omawianą kwestię. W przypadku pism polemicznych kształtowanie się surowej estetyki karty tytułowej recto mogło być efektem pośpiechu. Autorom często zależało na jak najszybszym wydrukowaniu dzieła po to, żeby przeciwnik nie zdążył wpłynąć na odbiorców swoją publikacją (Komorowska, 2016, s. 64). W efekcie nacisk został położony na treść oraz zawartość umieszczonych na stronie informacji. Również rozwój

Ilustracja 5. Przykład karty tytułowej z połowy XVI wieku. Jest ona złożona zupełnie inaczej w porównaniu do stron tytułowych polemik z końca tego stulecia

Źródło: Polona, mf. B769

rynku wydawniczego w II poł. XVI wieku prawdopodobnie miał zasadniczy wpływ na taki stan rzeczy. Próbując zmierzyć się z większą liczbą tytułów do wytłoczenia, drukarze – być może – postanowili wytworzyć prostsze schematy kompozycyjne, które przyspieszyłyby produkcję nowych książek².

Analiza materiału badawczego wskazuje, że winiety/rozety są integralną częścią stron tytułowych druków polemicznych. Stanowią również wyznacznik

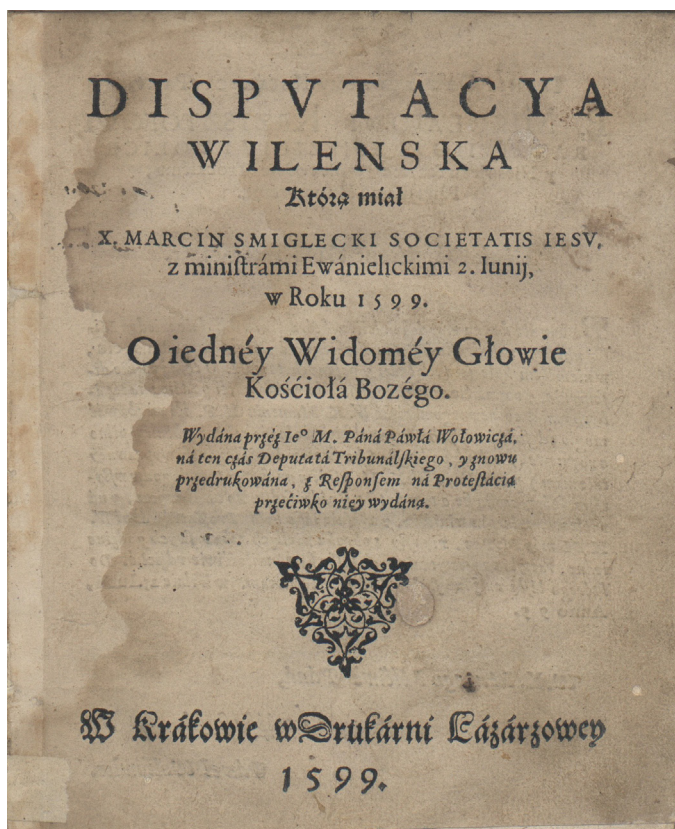
² Rynek wydawniczy w XVI wieku rozwijał się bardzo dynamicznie. Jak podaje Czarnowska (1967, s. 170), w 1501 roku w Rzeczypospolitej wydano 9 tytułów, a w 1598 roku już 203 tytuły.

konwencji gatunkowej utworów wydanych pod koniec stulecia. Na 25 przypadków tylko 2 razy trafiają się wyjątki, które nie posiadają ozdobnego ornamentu.

Winiety/rozety zazwyczaj to jedyne dekoracje kart. Prawie nigdy jednak nie niosą ze sobą głębszych treści. Przedstawiają głównie szablonowe motywy roślinne, które nie zawierają żadnego przekazu religijnego lub agitacyjnego. To głównie ornamentacyjne przerywniki, a ich rola ogranicza się do urozmaicenia wyglądu kolumny.

Widać także ugruntowaną już zasadę umiejscowienia ozdób. W zależności od tego, z jakiego typu ornamentem mamy do czynienia, będzie on zajmował określoną przestrzeń. Ówczesny czytelnik mógł się zatem spodziewać, w której części strony ujrzy konkretną winięty.

Najczęściej można spotkać dużą winięty znajdującą się na dole strony tytułowej. Taka sytuacja zdarza się 11 razy. Wspomniany element przeważnie jest wydrukowany nad adresem wydawniczym. Swoim wyglądem przypomina sygnety

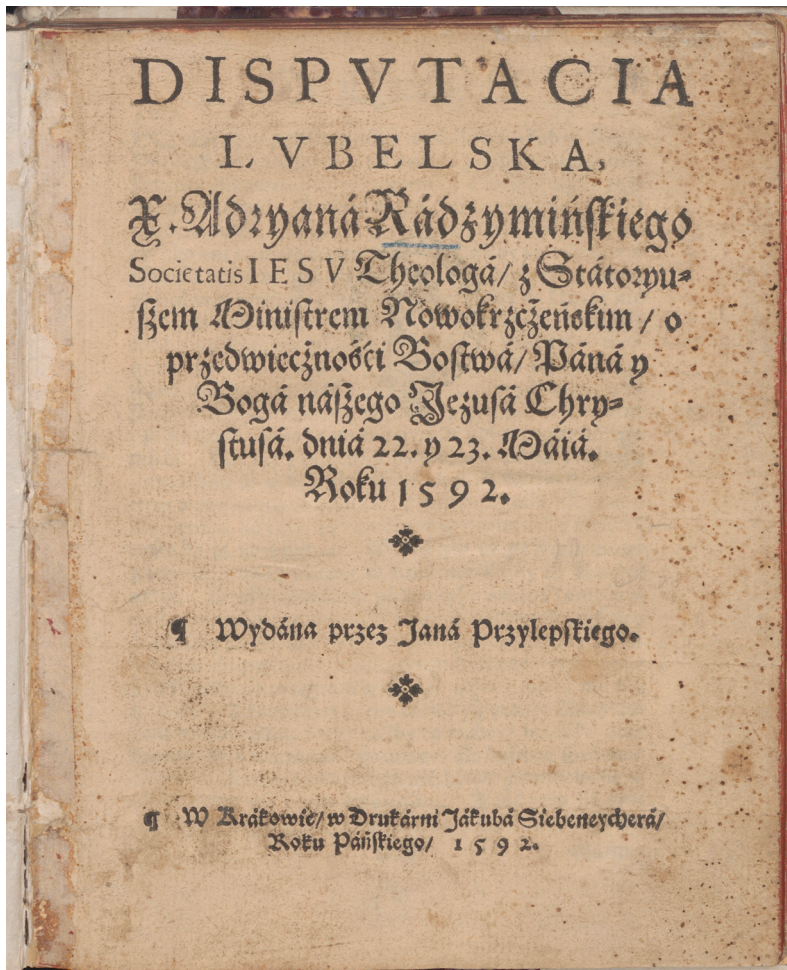

Ilustracja 6. Przykład karty tytułowej z pojedynczą dużą winięty

Źródło: Polona, SD XVI.Qu.1506

drukarskie lub przedstawienia heraldyczne. W przypadku gdy brakuje informacji o dacie i miejscu wydania, winieta zamyka od dołu kolumnę karty tytułowej recto.

Krakowscy drukarze odbijali też drobne ozdoby, które występują w kilku wariantach. Czasem mamy do czynienia z dwiema małymi winietami/rozetami znajdującymi się jedna pod drugą. Kolejną możliwością są dwa ornamenty obok siebie. W czterech polemikach natomiast drukarz zamieścił wyłącznie jedną winietę/rozetę niewielkich rozmiarów. Tylko na dwóch stronach zostały umieszczone aż trzy nieduże ozdoby.

Ilustracja 7. Przykład karty z dwiema drobnymi ozdobami umieszczonymi jedna nad drugą

7. ADRES WYDAWNICZY

Na pełny adres wydawniczy w XVI wieku składały się trzy informacje: miasto, w którym publikacja została wydana, nazwisko drukarza (bądź nazwa drukarni) oraz rok wydania. W 11 drukach polemicznych można zauważyć wszystkie wymienione elementy. Na trzech stronach pojawia się wyłącznie rok wydania. Raz mamy do czynienia z sytuacją, kiedy podane są dwie informacje: nazwa drukarni oraz rok wydania. Również raz zdarza się, że adres zawiera tylko nazwę drukarni. Z kolei w dziewięciu przypadkach nie występuje żaden z tych komponentów. Anonimowość typografów wynikała z tych samych przyczyn, z jakich autorzy druków polemicznych ukrywali własne nazwisko. Niemniej tylko w dwunastu broszurach polemicznych brakuje informacji o drukarzu, u którego opublikowano dzieło. Pozostałe utwory zaprzeczają tezie mówiącej o tym, że drukarze często taili swoje dane. Adres wydawniczy prawie zawsze zamieszczano na samym dole strony tytułowej.

Pełny adres wydawniczy zawsze rozpoczynał się od miasta wydania i zazwyczaj zajmował 2–3 linijki. W dalszej kolejności umieszczano nazwisko drukarza lub nazwę drukarni, natomiast dopiero na samym końcu odbijano rok publikacji. W przypadku gdy jedna z części adresu nie pojawia się na karcie tytułowej recto, zajmuje on jeden wers.

8. WNIOSKI

W II poł. XVI wieku musiał zajść szerszy proces przyczyniający się do zmian w wyglądzie stron tytułowych druków polemicznych. Wskazuje na to rozbieżność w układzie i rozmieszczeniu poszczególnych elementów pomiędzy książkami z połowy a publikacjami z końca stulecia. Za tym stwierdzeniem przemawia również fakt, że na wybranych kartach tytułowych recto z lat 1560–1600 widać wyraźnie zarysowującą się konwencję gatunkową. Jak zaznacza Komorowska (2005, s. 329), polska książka drukowana była w XVI wieku już dobrze ugruntowana, toteż możliwe jest dostrzeżenie powstających schematów kompozycyjnych dla określonego typu tekstów. Typografowie starali się stosować do panujących w tym czasie reguł, dlatego też strony tytułowe polemik są do siebie bardzo podobne.

Na kartach tytułowych recto, stanowiących próbkę badawczą, daje się wyróżnić schemat umiejscawiania poszczególnych komponentów. Górna przestrzeń zajmowana była zawsze przez tytuł. Blżej centrum umieszczano informacje o autorze. Na dolnej części strony znajdowały się zazwyczaj: duża winieta/rozeta o motywach roślinnych oraz cytaty. Kolumnę przeważnie zamykał adres wydawniczy. Czytelnik

mógł zatem spodziewać się, jaką informację ujrzy w konkretnym miejscu, ponieważ kształtująca się konwencja gatunkowa wyznaczała standardy dotyczące kart recto.

Ze współczesnego punktu widzenia strony tytułowe polemik wydrukowanych w Krakowie pod koniec XVI wieku zawierają pełne informacje o druku. Zarówno w książce dawnej, jak i współczesnej karty tytułowe recto posiadają przede wszystkim wzmiankę o tytule, autorze i wydawnictwie – w przypadku ostatniego elementu pod koniec XVI stulecia zamieszczano również imię i nazwisko drukarza. Dodatkowym składnikiem w latach 1560–1600 są winiety/rozety oraz cytaty podkreślające propagandową wymowę dzieła.

Analiza stron tytułowych polemik z końca XVI wieku dostarcza nowych i ciekawych wniosków, które pozwalają spojrzeć w inny sposób na konwencję tego gatunku. Z pewnością głównym zadaniem druków polemicznych było ukierunkowywanie odbioru czytelniczego. Karty tytułowe recto z ostatnich czterdziestu lat XVI wieku robią to w sposób zupełnie nowy, lecz potrzeba w tym zakresie dodatkowych badań, aby stwierdzić, co przyczyniło się do zmiany strategii przyciągania nowych czytelników przez drukarzy i autorów.

STARODRUKI/OLD MANUSCRIPTS

- Czechowic, Marcin. (1575). *Rozmowy chrystyjańskie, które z greckiego nazwiska dialogami zowią*. Kraków: druk. Aleksego Rodeckiego.
- Gilowski, Paweł. (1566). *Okazanie ze szczerego słowa Bożego, że Ojciec, Syn i Duch Święty są jeden prawdziwy Bóg*. Kraków: druk. Mikołaja Szarffenberga.
- Grzegorz z Żarnowca. (1586). *Obrona Postylle Ewangelickiej [...]*. Kraków: druk. Macieja Wirzbięty.
- Grzegorz z Żarnowca. (1590). *Traktacik albo Pięćdziesiąt i dwie kwestie o Kościele Bożym [...]*. Kraków: druk. Macieja Wirzbięty.
- Grzegorz z Żarnowca. (1596). *Apokatastasis to iest naprawa arthykulu naygruntownieyszego o dosyć vczynieniu sprawiedliwości Bożey przez Christusa naszego pana [...], który Socyn Seneński Włoch Disputacyą swą De Servatore nazwaną z gruntu wywrocił vsiłowal*. Kraków: druk. Macieja Wirzbięty.
- Herbest, Benedykt. (1567). *Chrześcijańska porządna Odpowiedź na tę Confessią, która pod tytułem Braciej Zakonu Christusowego niedawno iest wydana. Przydana też iest Historia Kacerstwa Hussowego [...]*. Kraków: druk. Mateusza Siebeneichera.
- Jurgiewicz, Andrzej. (1590). *Kwestii kilkadziesiąt albo pytania katolickie o prawdziwym Kościele [...]*. Kraków: druk. Łazarzowa.
- Kromer, Marcin. (1551). *O wierze i o nauce luterskiej. Rozmowa Dworzanina z Mnichem*. Kraków: druk. Łazarzowa.
- Kromer, Marcin. (1553). *O Kościele Bożym albo Krystusowym Mnicha z Dworzaninem rozmowa trzecia*. Kraków: druk. Łazarzowa.
- Krzyżanowski, Hieronim. (1567). *Rozmowa o Krzczeniu dzieciak małych [...]* Przez Hieronyma Krzyżanowskiego [...] napisana roku [...] 1567. Kraków: druk. Stanisława Szarffenberga.
- Łaszcz, Marcin. (1592). *Pogrom Lewartowski To iest O wygraney [...] Adryana Radziwińskiego [...] Disputacyey ktora Roku 1592 Dnia 13 y 14 Stycznia z Ewangeliki y Nowokrzczeńcami iawnie*

- miał w Lewartowie. Rozmowa Katholika, Nowokrzeczenca, Ewangelika, y Lutheranina Przez Grzegorza Piotrowskiego.* Kraków: druk. Jakuba Siebeneichera.
- Łaszcz, Marcin. (1597). *Okulary Na Zwierciadło Nabozenstwa Chrześcijanskiego w Polsce Począwszy od przystania Polaków na wiarę Chrześciańską aż do terazniejszego Roku 1597 Przez Księdza Marcina Tworzydła wydane.* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Niemojewski, Jan. (1584). *Ukazanie, iż Kościół rzymski nie jest apostołski [...].* Kraków: druk. Aleksego Rodeckiego.
- Obrona przeciw Procesowi konfederacji.* (1595). Kraków: druk. Macieja Wirzbięty.
- Obrona powtórzona konfederacji i procesu.* (1596). Kraków: druk. Macieja Wirzbięty.
- Orzechowski, Stanisław. (1561). *Listy Stanisława Orzechowskiego, W których, który jest prawdziwym Kościoł od Krystusa y od Apostołów postanowiony dostatecznie a mądrze naprzeciwko nowym Ewanyelikom dowodzi. Z których to Listow pierwszy iest do Marcina Krowickiego.* Kraków: druk. Łazarza Andrysowica.
- Powodowski, Hieronim. (1588). *Wędzidla na błędy i bluźnierstwa nowoariańskie [...].* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Radzyński, Adrian. (1592). *Dysputacja lubelska [...] Adriana Radzyńskiego [...] ze Statoriuszem o przedwieczności bóstwa [...].* Kraków: druk. Jakuba Siebeneychera.
- Skarga, Piotr. (1590). *O rządzie i jedności Kościoła Bożego [...].* Kraków: druk. Andrzeja Piotrkowczyka.
- Skarga, Piotr. (1592). *Upominanie do ewanyelikow y do wszystkich społem nie katolikow, iż o skażenie zborow krakowskich gniewać się y nic nowego y burzliwego zaczynać niemaią.* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Skarga, Piotr. (1595). *Proces Konfoederacye.* Kraków: druk. Andrzeja Piotrkowczyka.
- Statorius, Piotr. (1592). *Dysputacja lubelska [...].* Kraków: druk. Aleksego Rodeckiego.
- Śmiglecki, Marcin. (1599). *Dysputacyja wileńska [...].* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Wujek, Jakub. (1590). *O Bostwie Syna Bożego Y Ducha Swietego [...] Dowody rozmaite z Pisma świętego z Doktorow y Synodow wszytkich wiekow [...] Zebrane [...].* Kraków: druk. Andrzeja Piotrkowczyka.
- Wujek, Jakub. (1599). *Biblia święta.* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Żebrowski, Szczęśny. (1597). *Recepta Na plastr Czechowica Ministra Nowokrzeczenskiego.* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Żebrowski, Szczęśny. (1598). *Proba Minuciy Latosowych Z Obroną Kalendarza Poprawionego, Y Pokazaniem, Ze Paszkę na pełni święcić, nie tylko rzecz iest przystoyna, ale y zwyczajna w kościele bozym / przez Szczęśnego Zebrowskiego.* Kraków: druk. Łazarzowa.
- Żebrowski, Szczęśny. (1598). *Probatia Proby Na Minvcie Latosowe: Gdzie Sie Dowodnie Wýwodzi slusznosc święcenia Paszki ponowemu, a niesluznosc postaremu.* Kraków: druk. Łazarzowa.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Birkenmajer, Aleksander, Kocowski, Bronisław, Trzynadłowski, Jan (red.). (1971). *Encyklopedia wiedzy o książki.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czarnowska, Maria. (1967). *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501–1965. Dane szczegółowe o książkach 1929–1938 i 1951–1960 oraz o czasopismach 1933–1937 i 1956–1960.* Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Juda, Maria. (2002). Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 46, s. 67–78.
- Kocot, Anna. (2015). *Artyści „czarnej sztuki”. Typografia druków Floriana Unglera i Macieja Wirzbięty.* Kraków: Księgarnia Akademicka.

- Komorowska, Magdalena. (2016). In the Eye of the Storm. Books in the Conflict between the Jesuits and the University of Kraków (1622–1634). W: Teresa Bela, Clarinda Calma, Jolanta Rzegocka (red.), *Publishing Subversive Texts in Elizabethan England and the Polish-Lithuanian Commonwealth* (s. 67–78). Lejda: Brill.
- Komorowska, Magdalena. (2005). Kształt edytorski postylli polskich XVI i XVII wieku – w poszukiwaniu staropolskich konwencji wydawniczych. *Terminus*, 34(3), s. 317–367.
- Proot, Goran. (2014). Converging Design Paradigms: Long-Term Evolutions in the Layout of Title Pages of Latin and Vernacular Editions Published in the Southern Netherlands, 1541–1660. *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 3(108), s. 269–305.
- Smith, Margaret. (2000). *The Title-Page. Its Early Development. 1460–1510*. Londyn: Oak Knoll Press.
- Socha, Klaudia. (2011). Ideologia wyrażona w szacie graficznej książki na przykładzie stron tytułowych Biblii. W: Dariusz Kuźmina (red.), *Bibliologia polityczna* (s. 109–122). Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich.

Data zgłoszenia artykułu: 18.03.2020

Data zakwalifikowania do druku: 07.06.2021